

Кадыров Авдинаби, Кадыров Акжол

БАТКЕНДЕГИ БАЙЫРКЫ СҮРӨТ-ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕР

Кадыров Авдинаби, Кадыров Акжол

ДРЕВНИЕ ПИКТОГРАФИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ БАТКЕНА

Kadyrov Avdinabi, Kadyrov Akjol

THE ANCIENT PICTOGRAPHIC MONUMENTS OF BATKEN

УДК:947-/56

Аталган статьяда Баткен аймагында жаңыдан табылган сүрөт-жазма эстеликтер изилдөөгө алынган. Мындагы сүрөт-жазмалар негизинен сактарга чейинки, сак-усундардын жана гунндардын, түрктөрдүн дооруна таандык. Мезгили боюнча алгачкылары б.з.ч. II миң жылдыкка жана андан кийинки доорлорго шайкеш келет. Баткен сүрөт-жазмаларынын өзгөчөлүктөрү изилденип, чегүү ыкмалары анализденген.

Негизги сөздөр: Баткен, Кара-Эгизе, петроглиф, пиктография, антропоморф, зооморф, чегүү ыкмалары.

В данной статье взяты на исследование найденные на территории Баткена пиктографические памятники. Найденные пиктографические памятники относятся до сакскому, Сак-Усинскому, гуннскому и тюркскому периоду. Среди них самые древнейшие памятники относятся к эпохе 2-тысяч до нашей эры и последующим периодам. В данной статье исследованы особенности пиктографических памятников, стили изображения и другие особенности.

Ключевые слова: Баткен, Кара-Эгизе, петроглиф, пиктография, антропоморф, зооморф, стили изображения.

Pictographic monuments of Batken territory are taken for research in this article. Found pictographic monuments belong to periods of before the Saks, Sak-Usun, and Hun and Turkic periods. Among them, the most ancient monuments belong to 2 thousandth BC and the subsequent periods. This article examines characteristics pictographic monuments, images styles, and other situations.

Key words: Batken, Kara Egiz, petroglyph, pictography, anthropomorphic, zoomorphic, images styles

Баткен шаарынын түндүк-батыш тарабынан 6 км. аралыкта, Кара-Тоо тоо кыркаларынын адырлуу, чөлдүү аймагында жайгашкан Кара-Эгизе тоосунда (жергиликтүүлөр Бузулган-Тоо же Эсенгелди деп да аташат) б.з.ч. миң жылдыктарга таандык байыркы сүрөт-жазмалар табылып, алардын саны жалпысынан 1000 ге жакын экендиги изилдөөчүлөр тарабынан эсепке алынды.

Байыркы доорлорго таандык мындай сүрөт-жазмалардын Баткен жергесинен табылышы коомчулукта жана окумуштуулар арасында да чоң кызыгууну жаратты.

Өткөн кылымдын сексенинчи жылдарында Баткен районунун Кара-Токой аймагынын Сүрөттүү коктусундагы мындай петроглифтер окумуштуу Л.Джусупакматов тарабынан изилденген. Ал учурунда окумуштуулар В.Воронцов жана А.Формозовдун эмгектеринде да белгиленген.

Сүрөттүүдөгү дагы бир кызыктуу нерсе - «Аалам күзгүсү». «Аалам күзгүсүнүн» өлчөмү 2 x 13 метр, аскада жайгашкан, горизонталдык абалда жылтырап, кара лак сымал жука катмар менен капталган. Ал күзгүнүн жана оптикалык чагылдыруунун функциясын аткарган. «Аалам күзгүсү» негизинен бүткүл Сох өрөөнүн чагылдырып турган. Андан Сох өрөөнүндөгү Ак-Турпак, Газно, Калач жана Тула йылдарын, мындан 35-40 км. түндүк-батыш тараптагы тоолордон аркы Өтүкчү, Кызыл-Коргон жана Апкан айылын толук көрүүгө болгон. Мындай аталыш оптикалык чагылдыруунун объектиси катары чындыкка дал келет жана илимде өзгөчө изилдөөнү талапкылат» [1].

Захириддин Мухаммед Бабур 1493-жылы Шейбани хандан жеңилип, качып келе жатканда Исфара аймагы аркылуу өткөн. Ал өзүнүн айтылуу «Бабур наме» аттуу эмгегинде: - «Исфаранын түштүк тарабында, бир шери (узундук бирдиги, эки километрге жакын) аралыкта адырлардын арасында бирташ бар. Аны «Сангиайна» (Күзгү таш) дешет. Узундугу он кари (узундук бирдиги, 70 см.гежакын), бийиктиги кээбир жери киши боюндай, кээбир жери кишинин белине чейин. Мындан күзгүдөгүдөй ар нерселер көрүнөт», - деп жазган [2,7]. 1871-жылы июль айында орус окумуштуусу жана саякатчы А.П.Федченко Исфара дарыясын бойлоп баратып, күн кечтеп калгандыктан Бабурдун «Күзгүташын» көрө албай калгандыгын жазган [3,264].

Окумуштуу Л.Жусупакматовдун ою боюнча «Аалам күзгүсү» обсерватория катары кызмат өтөгөн. Ал учурунда Самарканддагы Улукбектин обсерваториясы менен мезгилдеш болуп, Күн, Ай, жылдыздар ааламы изилдөөгө алынган.

Ал эми Бабурдун «Күзгүташы» жаратылыштын сырдуу керемети катары баяндалган. Таштардын мындай кереметтүү сырлары өзгөчө изилдөөнү талап кылат.

Кийинки учурда Баткен мамлекеттик университетинин окумуштуулары, тарыхчылары тарабынан Баткен аймагында мындай таштарга чегилген байыркы сүрөт-жазмалардын топтому жайгашкан жерлер 10го жакын экендиги аныкталды. Алардын бир нечеси Баткен шаарынын айланасында. Албетте, алар Кыргызстандын түштүгүндөгү жана Сүрөттүү коктусундагы петроглифтер менен доорлош.

Окумуштуу А.П.Окладников: «Байыркы адамдар бүткүл аалам дүйнөсүн «конкреттүү түрдө гиганттык жырткыч жаныбарлардын» элеси аркылуу сүрөткө түшүргөн» [4,50]. Ушул эле ойду

тастыктаган дагы бир окумуштуу Э.А.Новгородова: ...«асман ааламы – канаттуулардын, жер асты жана сууастынын ааламы – жыландар менен балыктардын образында, жер ааламы – «жырткычтар жана айбанаттар түрүндө» элестетишкен» [5,25]. Аны мифологиялык түшүнүктө кабылалуу менен эле чектелип калбастан, петроглифтердеги пиктографиялык (жазуунун байыркы түрү – сүрөт менен жазуу) тексттерге да түшүргөн.

Байыркы пиктограммалар Жер шарынын адамзат жашаган бардык аймактарында кездешет. Геометриялык түрдөгү мындай байыркы пиктографиялык тексттер негизинен неолит дооруна (б.з.ч. VI-III миң жылдыктар) таандык.

Байыркы адамдар Жерди алгач гамма нурлары, андан соң геометриялык элестер, зооморфтор, антропоморфтор, метаморфоз жана ар кандай геометриялык фигуралар иретинде тарта баштаган [1,145].

Пиктографиялык тексттердеги геометриялык белгилер Жер жана анын аймактары жөнүндөгү маалыматтарды камтыган. Анда байыркы адамдардын «ыйык» жазуулары катары Жердин жана анын аймактарынын карта-схемасы, Күн, Ай жана жылдыздар ааламы камтылып, тумар катары аздектелген. Жердин карта-схемасы тартылган бирканча петроглифтердин катарына Аль Истахринин жана Махмуд Аль Кашкаринин айлана иретинде тартылган Чыгыш карталарын да кошууга болот [1,151].

Баткендин түндүк-батыш тарабындагы Кара-Тооаймагындагы Кара-Эгизе тоосунда мындай сүрөт-жазмалардын 850гө жакыны эсепке алынды. Алардын ичинен: 419 тоо текелердин (эчкилердин), 47 жылкынын, 19 төөнүн, 13 жапайы жаныбарлардын, 4 бугунун, 2 бүркүттүн, 214 атчан адамдардын, 21 жөө адамдын сүрөт-жазмалары тартылган. Мындан сырткары 60 сүрөт-жазмалар түшүнүксүз абалда.

Бул сүрөт-жазмалардын арасынан эң ири өлчөмдө чегилген антропоморфтук негиздеги адамдын сүрөт-жазмасы. Алар төртөө, анын ичинен үчөөнүн узундугу 85 см., бири 105 см. Баарынын сырткы келбети окшош. Тулку бою «көлөкө» ыкмасында толук чегилген. Анын баш жана бут кийимин гана айырмалоого болот. Баш кийиминин жогорку бөлүгү 4-5 бөлүккө бөлүнүп, тебетейдин үкүсү сыяктанып көрүнөт. Бут кийими бийик өкчөлүү, учу үстүнө карай шиш, кайкалак. Оң колу чыканагына чейин мүрүсүнөн түз иретинде, чыканагынан кийин тик ылдый карап, беш манжасы ачык, бир аз чоңураак, даана берилген. Сол колу да сунулган иретинде чыканагынан бир аз ылдый карай ийилип, анын да бешманжасы ачык, даана, бир аз чоңойтулуп тартылган. Байыркы жрецтерге окшош. Сол колунан чыккан чийин-сызыктоо текенин баштарабы менен туташтырылган. Адам менен тоо текенин орто ченине төрт бурчтук иретинде Күндүн формасы чегилген. (№1-тиркеме).

Күндүн, Айдын формасы Кара-Эгизе тоосундагы 4 сүрөт-жазмада чегилген. Анын 2 төрт

бурчтук, 2 айлана формасында чегилип, ички абалы 4-8 бөлүккө түз сызыктар аркылуу бөлүнгөн. Мындай формадагы сүрөт-жазмаларды изилдөөчү Л.Джусупакматов: Айлана Күндүн жана Айдын ыйык белгиси, анын төрт бөлүгү Жершарынын чыгыш, батыш, түндүк жана түштүк болгон төрт тарабы катары катары чегилген, [1,74] – деп белгилейт. Демек, биз мындан адамзаттын жаныбарлар, Күн, Ай ааламы менен болгон байланышын түшүнө алабыз.

Сүрөт-жазмалардын көпчүлүгү композициялык мүнөздө чегилген. Алардын антропоморфтук негиздеринде адамдын жаныбарлар менен болгон байланышын, кийинки доорлордо атчандардын жана алардын колунда найза же туу сыяктуу узун нерсени бийикке көтөрүүсү, көчүү мезгили ж.б. чагылдырылган. Зооморфтук негиздерде жапайы жаныбарлардын (айрыкча тоо текелердин) ар кандай абалдагы жана ар кандай өлчөмдөгү сүрөт-жазмалары түшүрүлгөн. Кийинки доорлорго таандык сүрөт-жазмаларда кара-мылтыктар менен мээлоо, кош айдоо, бел күрөш, араб арибиндеги кыска сүрөөлөр ж.б. учурайт.

Кыргызстандагы ташка чегилген сүрөттөр рухий ааламды элестетет жана байыркы көчмөндөрдүн абстрактуу, анемистикалык жана тотемдик көз караштарын билдирет [1,48].

Бул сүрөт-жазмаларды чегүү ыкмасы да ар түрдүү. Биринчиси – «көлөкө» ыкмасы. Мында жаныбардын же башка заттын тулку бою толук чегилген. Чегүү чуңкурлугу 2-4 мм. Андан бери көп убакыт өткөндүктөн, күндүн нурунан, жаан-чачындын, жаратылыштын ж.б. таасиринен улам саргайып, кээ биржерлери карайып, кандайдыр бир чел менен капталып калган. Мындай ыкма эң байыркы, т.а. сактарга чейинки жана сак-усундардын алгачкы мезгилине таандык [6,395]. Кара-Эгизе тоосундагы пиктограммалар негизинен мына ушундай «көлөкө» ыкмасында чегилгендиктен, Баткендин башка аймактарына салыштырмалуу эң байыркысы.

Экинчи ыкма – контурдук сызык. Мында заттын тулку боюн толук чекпестен, анын сыртын гана сызык менен чегишкен. Мындай ыкма сак-усундардын жана гунндардын сүрөт-жазмаларына таандык. Мындай ыкмада чегилген сүрөт-жазмалар Боз-Адыр кыштагынын күнгөй тарабындагы тоолордон көбүрөөк кездешет.

Үчүнчү ыкма – «скелеттик». Мында заттын тулку бою биргана сызык менен чегилген. Бул ыкма түрк дооруна таандык. Мындай сүрөттөр Зындан-Кактан кездешет.

Чегүү техникасы негизинен окшош. Көпчүлүгү курч буюмдар менен уруп чегилген. «Саймалы-Таштагы сүрөттөр курч, канжар сыяктуу буюм менен кесүү жана түз сызыкты оюу жолу аркылуу тартылган», - деп белгилеген А.Н. Бернштам. Бирок, Баткен аймагында мындай техникалык ыкманы али жолуктурган жокпуз.

Саймалуу-Ташта аскага тартылган ушундай типтеги сүрөттөр б.з.ч. II миң жылдыкка таандык деп белгиленген. Демек, Баткен аймагындагы сактарга чейинки доорлорго таандык сүрөт-жазмалар да б.з.ч. II миң жылдыкка дал келет деп болжолдоого болот.

Баткен шарынын Булак-Башы кварталына жакын Ак-Таштоосунда да ушундай типтеги сүрөт-жазмалардын 800гө жакыны каттоого алынды. Алардын ичинен да тең жарымынан көбү жаныбарлардын элестери болуп, мында да зооморфтук негиз басымдуулук кылган.

Баткен районунун Ак-Сай капчыгайында үч түрдүү: мусулман, сасано-персид жана «грек» (руми) тагыраак айтканда христиандык-сириялык жыл эсеби боюнча 1041-жылдын 29-декабрындагы караханиддик мезгилдеги араб жазуусу сакталган. Бул жазуу Али-Саид-хандын уулу, Наср Эмирдин небереси

«данктуу тегин», Исфаранын башкаруучусу караханид Муизз-ад-Дауля Арслан тегин Абу-л-Фазл ал Аббастын мезгилине таандык. Бул жазуу орус окумуштуусу В.Бартольд тарабынан изилденип монголдук, караханиддик мезгилдерге чейинки т.а. көчмөн уруулар арасында исламды массалык жайылтуу учуруна таандык экендиги аныкталган [6,406].

Баткен аймагында байыркы петроглифтер жана сүрөт-жазмалар арбын экендиги аныкталууда. Азыркы учурда 10дон ашык пиктографиялык тексттердин топтому жайгашкан объект каттоого алынды. Мындан сырткары да бул аймакта археологиялык жана тарыхый эстеликтер көп. Алардын жайгашкан жерин аныктоо, эсебин алуу жана мүнөздөө иштери улантыла бермекчи.

Кантсе да канча миң жылдыктарды карытып, далай окуяларды катып жаткан карт тарыхтын сырларын ачуу мезгили алыс эмес чыгар.

Тиркеме

Адабияттар:

1. Джусупакматов Л.Дж. Древние картосхемы земли в пиктографии петроглифов Кыргызстана. – Б., 2014.
2. Бабур Захириддин Мухаммед. Бабур-Наме. – Т., 1989.
3. Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. – М., 1950.
4. Окладников А.П. О первоначальном заселении человеком Сибири и новых находках палеолита на реке Зел. – М., 1964.
5. Новгородова Э.А. Мир петроглифов Монголии. – М., 1984.
6. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. т. I. – Б., 1997.

Рецензент: к.и.н., доцент А.Бердиев